

ANLAMIN GÖRÜNTÜSÜ: SOSYAL BAĞLAMDA SEMBOLİK ETKİLEŞİMCİ YAKLAŞIM VE DİN

THE IMAGE OF MEANING: SYMBOLIC INTERACTIONIST APPROACH AND RELIGION IN SOCIAL CONTEXT

Ahmet ÖZALP¹

Öz

Sembolik etkileşimcilik insanlar arası etkileşimlerden doğan anlam ve eylem dünyasını araştırma konusu yapmaktadır. Din, insanlar arasındaki ilişkilerde çok sayıda anlam üretilen ve yorumlama yapılan konuların başında gelmektedir. Araştırmanın amacı, bireylerin sosyal etkileşim sürecinde karşılıklı ürettikleri ve sürekli yeniden inşa ettikleri sembolik anlamları inceleyen sembolik etkileşimci yaklaşım ile din olgusu arasındaki ilişkiyi literatür taraması tekniği kullanarak araştırmaktır. Bu bağlamda, önce yaklaşımın gelişim sürecine odaklanılacak, sonra yaklaşımın kurucuları kabul edilen George Herbert Mead, Charles Cooley ve William I. Thomas'ın yaklaşıma katkıları tartışılacaktır. Sembolik etkileşimciliği sosyolojik açıdan kuramsal temellere oturtan Herbert Blumer'in yaklaşım üzerindeki etkileri değerlendirilecektir. Sosyolojik açıdan din ile ilişkisi kimlik, sembol, anlam, ortak eylem ve üç önerme bağlamları açısından analiz edilecektir. Çalışmanın din olgusunun sembolik anlamlar üretme, kimlik ve ortak eylem üzerindeki etkileriyle sınırlandırılmasının temel nedeni, sembolik etkileşimci yaklaşımda çokça tartışılan konulardan olmasıdır. Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı literatüre katkı sağlamanın yanında, din ve sembolik etkileşimci yaklaşım arasındaki ilişkinin anlaşılmasına yönelik yeni bakış açısı getirmektir. Araştırmanın ana problemi, dinin insanlar arası sembolik ilişkileri hangi bağlamlarda şekillendirdiğine ek olarak sembolik etkileşimci teori açısından, yine dinin bireyler arası sembolik ilişkilerdeki rolü ve etkisinin neler olduğudur. Araştırmanın sonuçlarına göre; din, sosyal etkileşim süreçlerinde yer alan insanlar arası ilişkilerden türetilen yeni anlamlarla kimlik oluşturmada önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Sembolik Etkileşimcilik, Anlam, Sembol, Kimlik.

Abstract

The symbolic interactionist approach investigates the world of meaning and action arising from interactions among people. Religion is one of the most important subjects in which many meanings are produced and interpreted in the relations between people. The focus of the research is to examine the relationship between the symbolic interactionist approach, which examines the symbolic meanings that individuals mutually produce and constantly reconstruct in the process of social interaction, and the phenomenon of religion, using the literature review technique. In this context, it will be first focused on the historical development process of the approach, and then the contributions of George Herbert Mead, Charles Cooley, and William I. Thomas, considered founders of the approach. The effects of Herbert Blumer, who based symbolic interactionism on sociological theoretical foundations, will be evaluated. Then, the sociological relationship of the approach with religion will be analyzed in terms of identity, symbol, meaning, joint action and three proposition contexts. The reason why the study is limited to the effects of the phenomenon of religion on producing symbolic meanings, identity and joint action is that these are the most discussed issues in the symbolic interactionism approach. The main purpose of the study is to bring a new perspective to understanding the relationship between religion and the symbolic interactionist approach, in addition to contributing to the literature. The main problem of this research is, in addition to the context in which religion shapes symbolic relations between people, what is the role and effect of religion on symbolic relations between individuals, in terms of symbolic interactionist theory. According to the results of the research, religion plays an important role in creating identity with new meanings derived from interpersonal relationships in social interaction processes.

Keywords: Sociology of Religion, Symbolic Interactionism, Meaning, Symbol, Identity.

¹ Doç.Dr., Esk,şehir Osmangazi Üniversitesi, Ahmet.ozalp@ogu.edu.tr, Orcid:0000-0003-3134-3084

Makale Türü: Araştırma Makalesi – Geliş Tarihi:11.01.2024 – Kabul Tarihi: 27.03.2024

DOI:10.17755/esosder.1417914

Atf için: *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2024;23(91):1004-1018

Bu çalışma Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 (CC BY-NC 4.0) kapsamında açık erişimli bir makedir.

This work is an open access article under [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0).

1. GİRİŞ

Amerika kökenli pragmatizm felsefesinden doğmuş olan sembolik etkileşimcilik, sosyoloji ve psikoloji alanları arasında özel bir köprü kurmasına ek olarak çok sayıda sosyal bilim alanını da etkilemiştir. Felsefi bağlamda sıklıkla tartışılan sembolik etkileşimcilik, kavramsal olarak ilk kez 19. yüzyılın sonlarında Herbert Blumer tarafından kullanılmıştır. İnsanların kendi aralarındaki gündelik yaşamlarından doğan sembolik ilişkilerini temel araştırma konusu yapan yaklaşım, Charles Cooley ve William Isaac Thomas'ın etkisinde Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) prestij kazanmıştır (Zhao, 2015, s. 235). Ancak, Cooley ve Thomas'ın çalışmaları her ne kadar felsefi bir çizgide ilerlese de sosyal davranışçı olarak tanınan George Herbert Mead'in fikirleri doğrultusunda sembolik etkileşimcilik daha çok tanınma imkânına kavuşur (Shaffer, 2005, s. 49). Örneğin, Thomas teoremi olarak da adlandırılan "durumun analizi" düşüncesi 19. yüzyılda etkileşimci çalışmalarda sıklıkla kullanılan bir yöntem haline gelmiştir. Thomas'a göre, "İnsanlar durumları gerçek olarak tanımladıklarında sonuçları da gerçek olur," yaklaşımı, bireylerin gündelik yaşamda karşılaştıkları olayları yorumlamalarında karşılıklı anlam üretme yoluna gittiklerini ifade etmektedir (Farmer, 2017, s. 17). Sembolik etkileşimcilere göre, insanlar arası ilişkiler yine insanların olayları kendi kavrayışları ile değerlendirmelerinden doğmaktadır. İnsanlar karşılaştıkları durumları kendi bakış açıları ile değerlendirmekte ve bu durumlar karşısında yeni anlamlar üreterek tepki vermektedirler. Yani, insanların nesnelere atfettikleri anlamlar nesnelere için bir durumda değildir. Aksine, nesnelere ilişkin anlamlar insanların gündelik yaşamlarından doğarak yeniden ve yeniden tanımlanırlar. İnsanın nesnelere ile ilişkisi sembolik bir şekilde ifade edilip bireyler arası etkileşim sürecinde anlam kazanır (Blumer, 1969, s. 3). Çünkü insan sürekli diğeri ile ilişki içinde olup zamanla değişen çok sayıda karşılaştığı uyarana maruz kalmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, sembolik etkileşimcilik yapı, çatışma, kurum vs. gibi büyük ölçekli olgularla ilgilenmek yerine daha küçük ölçekli konulara odaklanmaktadır.

Aslında, etkileşimcilik sıklıkla Max Weber'in "anlama" (verstehen) yönteminden yola çıkarak geliştirilen bir yaklaşım olarak görülmüş olsa da etkileşimcilerin aksine Weber, toplumsal eylemin yapısına ve şekline odaklanmıştır. Ek olarak Weber, tarih ve hukuk sosyolojisi temelinde sosyal eylemi (bürokrasi, statü, parti, din vs.) incelerken sembolik etkileşimciler gündelik hayatın rutinleri üzerinde durma eğilimi göstermişlerdir (Ritzer, 2008, s. 28). Bu bağlamda, etkileşimciliğe göre, sosyal eylem insanın içinde bulunduğu durumlara yine insanın kendisi tarafından atfedilen anlamlardan yola çıkarak ürettiği davranışlardır. Bu davranışlar, karşılıklı sembolik değiş tokuş ilişkisi olarak da ifade edilebilir. Diğer makro sosyolojik yaklaşımların aksine, bu anlamda sembolik etkileşimcilik bireyi toplumun yönettiği ya da yönlendirdiği pasif eyleyiciler olarak görmekten ziyade anlamı üreten ve ürettiği anlama göre eylemde bulunan yaratıcı kişiler olarak görmektedir (Harambolos & Holborn, 2004, s. 896). İnsanlar kurumların etkisi altında olan aktörlerden farklı olarak kurumları (ki kurumlar sembolik etkileşimciler tarafından karşılıklı ilişkiler ağı) yaratan kişiler olarak kabul edilirler. Bu açıdan, kurumlar aslında sembolik olarak kavramsallaştırılan ilişkilerden başka bir şey değildir. İlişkiler, bireylerin kendi benliklerinde içselleştirdikleri anlamlardan doğarak toplumda ortak kabul edilen davranış kodları haline gelmektedir. Ortak eylem burada katı ve değişmeyen davranış kodlarını da ifade etmez. Çünkü, kodlar her karşılaşılan olayla paralel olarak değişime uğramaktadır. Davranış kodları bir anlamda sembollerini tanımlamaktadır. Semboller, sembolik etkileşimci yaklaşımın en önemli kavramlarından biri olarak kabul edilip insanların kendilerini çevreye göre düzenlerken birtakım sembollerini kullandığı da bu yaklaşımda vurgulanmaktadır. Etkileşim içinde semboller insanların küçük bir el hareketi olabileceği gibi daha kapsamlı haldeki iletişim dilini de içerebilir (Kotarba, 2014, s. 419). Örneğin, ilk insanlar doğayla etkileşimlerinde mağara duvarlarına resimler yaparak gündelik hayatlarını sembolik bir biçimde sunmuşlardır. Mağara duvarı resimlerinden başlayarak insanların işaretlere atfettikleri anlamlar sayesinde zaman içerisinde gelişen karmaşık alfabeler oluşturulmuştur. Haliyle, sembolik bir iletişim aracı olan dil, insanlar arası etkileşimin en önemli aracı olarak sembolik etkileşimciliğin ilk araştırma

alanlarından birini oluşturmaktadır. Bu bakımdan dil, sembolik etkileşimcilere göre, benlik yapısının dışı vurumu olarak yine insanın benlik inşasında önemli bir yere sahiptir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi sembolik etkileşimcilik sosyal eylemin doğasıyla ilgilenen bir yaklaşımdır. Bu bakımdan, etkileşimcilere göre dünya, kişiler arası etkileşimden oluşan bir ağıdır. Bu ağ dinamik bir halde olmakla beraber ortak eylemler yoluyla katılmış birtakım çerçevelere de sahiptir. Haliyle, insan sürekli değişen anlam dünyasında kendisi kaybolmuş hissetmemek için belirli kalıplara sıkıca bağlanma arzusu güder (Stryker, 2008, s. 19). Bu açıdan çerçeveler, ortak davranışlar olarak insanların herhangi bir durum karşısında nasıl tepki vereceğinin belirlenmesidir. Bireyler arası etkileşim yoluyla değişen anlam dünyasında kendini bir yerde sabit tutabilmek için bireyler bu anlam çerçevelerini kullanır. Trafik ışıklarında durma, aile kurmak için düğünler yapma ve inandığını herhangi bir dini ritüele katılma bu anlam çerçevelerine örnek olarak verilebilir. Bu durumlar toplumdan topluma değişmekle beraber her toplumun sosyal yaşamı düzenleyici kurallarını ifade eder. Ancak, çerçeveler dinamik bir yapıda olduğu için sosyal değişimin de belirleyici unsuru olarak görünür. Ayrıca; teknolojik, hukuki, bilimsel vs. gibi değişimler anlam çerçevelerini hem etkiler hem de ondan etkilenir. Sosyal yaşam bireylerin etkileşiminden doğduğu için sürekli değişime de uğramaktadır. Bu değişimi ve etkileşimi anlama amacıyla çok sayıda teorisyenin çalışmaları doğrultusunda sembolik etkileşimcilik belirli ortak ilkeler ile sınıflandırılmıştır (Manis & Meltzer, 1978, s. 20-22). Bu ilkeler şu şekilde sıralanabilir: ilkin insanların sembolik bir dünyada yaşadığına yönelik ortak kabuldür. Sembolik dünya, insanların karşılıklı etkileşiminden doğmaktadır. İkincisi, sembollerin sosyal etkileşim sürecinde geliştiğidir. Sosyal yaşamda insanlar etkileşim halinde kalabilmek için sürekli yeni anlamlara dayalı semboller üretirler. Üçüncüsü, üretilen semboller insanların diğerlerinin eylemlerini yorumlayabilme ve anlamlandırabilme imkânı sunmasıdır. Bu sayede, insanlar belirli durumlara karşı nasıl tepki vereceklerini de bilirler. Dördüncüsü, insanların hayvanların aksine belirli durumlar üzerinde düşünebilme kabiliyetine sahip olmalarıdır. Bu yolla bireyler, sahip oldukları düşünme kapasitesiyle kendi yaşamlarını yorumlamaktadır. Beşincisi, insan benliğinin sosyal olarak inşa edildiğidir. İnsan, dünyaya geldiğinde herhangi bir benliğe sahip değildir. İlk olarak, içine doğduğu aile ve yakın sosyal çevresi sayesinde insan, sosyal etkileşimler kurarak kendi benliğini inşa eder. Altıncı ve en önemli kabul, toplumun sembolik bir dil aracılığı ile inşa edildiğidir. İnsanlar hayvanların aksine anlamlı sembolik dili kullanarak ortak yaşam yaratır (Blumer, 1969, s. 74). Tüm bu ortak kabullerden yola çıkarak anlaşılmalıdır ki, sembolik etkileşimciler kişiler arası sembolik ilişkilere vurgu yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, insanın “*genelleştirilmiş diğeri*” ile kurduğu karşılıklı anlam takasları sayesinde yine insanın dünyayı anlamlandırması oldukça önemli görmektedir (Kınağ, 2017, s. 94).

Tüm bu bağlamda, bu makalenin konusunu sembolik etkileşimci teori ve din arasındaki ilişki oluşturmaktadır. Din sembolik bir ifade biçimi olarak insan ilişkilerinde değiştirici ve yönlendirici bir role sahiptir. Bu açıdan, dini sunumlar ve etkileşim biçimleri haliyle insanlar arası sembolik ilişkileri açıklamaya çalışan sembolik etkileşimcilik yaklaşımın da konusudur. İki arasındaki ilişkiyi anlamlandırabilmek için ilk olarak dinin sembolik doğasına vurgu yapıp sembolik etkileşimciliğin tarihsel temelleri analiz edilecektir. Yaklaşımın tarihsel temelleri daha çok felsefi açılardan değerlendirilecektir. Bu yapılırken ekolün fikri kurucuları kabul edilen George Herbert Mead, Charles Cooley ve William I. Thomas’ın yaklaşıma katkıları tartışılacaktır. Bu tartışmanın temel nedeni ismi zikredilen yazarların Herbert Blumer’in sembolik etkileşimci teorisine olan kavramsal ve yöntemsel katkılarıdır. Bu katılar sayesinde ikinci aşamada, teorisinin sosyoloji alanındaki kurucusu Herbert Blumer’in sembolik etkileşimciliğinin gelişim sürecine odaklanılacaktır. Son aşamada ise, yaklaşımın sosyolojik açıdan din ile ilişkisi; kimlik, sembol, anlam, ortak eylem ve üç önerme bağlamları açısından değerlendirilecektir. Bu araştırmanın temel amacı; dinin, insanlar arası karşılıklı etkileşim ile sürekli yeniden inşa edilen sembollere dayalı ilişkiler üzerindeki etkilerini sembolik etkileşimci teori bağlamında incelemektir. Araştırma yerli literatürde eksikliği hissedilen sembolik etkileşimci yaklaşım

ve din ilişkisine yeni bir bakış getirmesi açısından önemlidir. Sembolik etkileşimci yaklaşım yerli literatürde sosyolojik teoriler arasında sıklıkla tartışılan bir konu olmasına rağmen, yaklaşımın din ile ilişkisi sınırlı sayıda araştırmaya konu olmuştur (Özalp, 2017, s. 10; Şenol, 1994). Çalışma, yerli literatürde zenginlik katması ve bu konuyu çalışmak isteyen araştırmacılara yol göstermesi açısından da özgün bir değere sahiptir. Araştırmada literatür tarama tekniği kullanılmış olup konu hakkındaki bilgiler zengin kaynaklardan elde edilerek analiz edilmiştir. Bu çalışma, sembolik etkileşimci teorisinin kimlik oluşturma, anlam üretme, ortak eylem ve üç önerme tartışmaları ile sınırlandırılmış, bu olgular dışındaki konular araştırmaya dahil edilmemiştir. Bu araştırmanın ana problemi, dinin insanlar arası sembolik ilişkileri hangi bağlamlarda şekillendirdiği ve sembolik etkileşimci teorisinin bakış açısından, dinin bireyler arası sembolik ilişkilerdeki rolü ve etkisinin neler olduğudur.

Araştırmanın alt problemleri ise;

- a. Sembolik etkileşimci teorisinin felsefi temelleri ve din ile ilişkisinin tarihsel çerçevesi
- b. Herbert Blumer'in sembolik etkileşimci teorisine olan katkıları ve dinle ilişkisi
- c. Sembolik etkileşimci teorisinin din ile ilişkisinin sosyolojik boyutları
- ç. Sembolik etkileşim ve din arasındaki ilişki sonucunda karşılıklı şekillenen kimlik, sembol, anlam, ortak eylem üretme sürecinin gelişimidir.

2. SEMBOLİK ETKİLEŞİMCİLİĞİN TARİHSEL TEMELLERİ

Sembolik etkileşimcilik kavramı çoğu zaman simgesel etkileşimcilik ya da Chicago geleneği olarak tasvir edilmektedir. Bu tasvirlerin kullanılmasının temel nedeni imgesel çeşitliliği vurgulamaktır. Özellikle, sembolik etkileşimciliğin önemli temsilcilerinden olan Anselm Strauss, "*etkileşimcilik*" adlı bir yayını kaleme almış ve Mead'in fikirlerine atıfta bulunarak kavramsal tartışmaları yeni bir noktaya taşımıştır (Doğan & Oral, 2020, s. 41). Ona göre, sembolik etkileşimcilik, geçmiş felsefi temellere atıfta bulunularak geliştirilmiş sembollerini ifade etmek için kullanılmıştır (Bottomore & Nisbet, 1979). Felsefi açıdan etkileşimciliğin ilk önce Alman idealizmi ve Amerikan pragmatizminden doğarak sosyolojik alanda gelişim göstermesi, Mead'in eserlerinde açık bir biçimde görülmektedir. Mead'in "*Zihin, Benlik ve Toplum*" adlı eseri bu bağlamda sembolik etkileşimciliğin klasiği olarak gösterilmektedir (Mead, 2017). Bu esere göre, sosyal açıdan biçimlenen davranışlar, benliğin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Ek olarak davranış, sosyolojik deneyimler ve etkileşimler vasıtasıyla gelişmektedir. İnsanların deneyimleri bireyler arası etkileşimlerden doğarak belirli davranış kalıplarını meydana getirir. Mead'e göre, bireyler dil aracılığı ile jest veya mimikleri de işin içine katarak iletişim kurmakta ve bir benlik inşa etmektedir. Bu açıdan etkileşimciler tarafından Mead, her ne kadar sembolik etkileşimciliğin kurucu babası olarak kabul edilse dahi Thomas'ın "*durumun tanımı*" ve Charles Cooley'nin "*ayna benlik*" yaklaşımları sembolik etkileşimciler üzerinde Mead'in fikirlerinden daha etkili olmaktadır (Shaffer, 2005, s. 53). Yukarıda da ifade edildiği gibi, yaklaşımın Chicago ekolü olarak da tanımlanmasının nedeni bu teorisyenlerin Chicago üniversitesinde çalışıyor olmalarındandır. Thomas'ın "*Avrupa ve Amerika'daki Polonya Köylüleri*" adlı çalışması sembolik etkileşimciliğin önemli kaynakları arasında sayılmaktadır (Thomas & Znaniecki, 1996). Thomas, Alman etnografi geleneğinden etkilendiği için monografik bir eser olarak kaleme aldığı bu çalışmada, insanların anlama dayalı ilişkileri üzerine durmuştur. Karşılıklı etkileşim yoluyla insanların ürettikleri anlamlar insanların sosyal dünya yaratımında oldukça etkili olduğunu vurgulayan Thomas, sembolik etkileşimciler tarafından sıklıkla araştırma tekniği olarak kullanılan sempatik içe bakış ve katılımlı gözlemi bu eserinde kullanmıştır

(Herman & Reynolds, 1994, s. 28). Thomas ile birlikte, Chicago ekolü deneysel kent araştırmalarına ağırlık vermiş, mülakat ve görüşmeleri teknik olarak kullanmıştır.

Thomas'a genel anlamda bu çalışmada sıklıkla atıf yapılmasının temel nedeni, onun hem Blumer üzerinde etkisinin çok olması hem de sembolik etkileşimci teorinin gelişmesine katkısıdır. Thomas'ın sembolik etkileşimciliğe olan katkıları dört açıdan örneklendirilebilir. Bunlardan birincisi, onun toplumsal hayata ve insan ilişkilerine uygun bir yöntem araması; ikincisi, motivasyon teorisi geliştirmeye çalışması; üçüncüsü, insanların sosyal yaşamını anlamlandırmada karşılıklı etkileşime odaklanması; sonuncusu ise, araştırmalarında kullandığı yöntemlerin sembolik etkileşimci teorisyenlere yol göstermesidir (Thomas & Znaniecki, 1996, s. 68). Bu bakış açılarından hareketle o, bireyin sosyal yaşam içindeki pozisyonunu ve bu yaşamdaki etkileşimleri nedeniyle yine bireyin anlam dünyasını araştırmaya çalışmıştır. Fakat, Thomas'ı modern sembolik etkileşimcilerden ayıran en önemli nokta sosyal değişime olan vurgusudur. Ona göre, insanlar etkileşimler yoluyla ahlaki kodlar oluşturmakta ve oluşturdukları bu kodlara tüm yaşamları boyunca uymaktadırlar. Sembolik etkileşimcilere göre bireyler, sosyal gerçeklikleri kendi zihinlerinde sürekli değiştirmekte ve değiştirdikleri sembolik gerçeklikleri diğeri ile etkileşiminde sıklıkla kullanmaktadır. Bu açıdan, ahlaki kodlar katı veya durağan bir yapıda olmayıp insanlar arasında sürekli inşa edilmektedir. Gündelik yaşam rutinlerinde insanlar olaylara karşı kesin ve katı bir tavır almak yerine "miş gibi" yaparak (ki bu kavram Thomas'a aittir) tepki vermektedir (Meltzer vd., 1975, s. 27). Haliyle, gündelik yaşam Thomas'ın iddia ettiği gibi katı kurallar yoluyla şekillenmemekte insanlar sosyal olayları değerlendirirken kendilerine ait gözlemleri kullanmaktadır. Thomas'ın yaşadığı dönem 19. yüzyılın sonlarına denk geldiği için onun yaşadığı dönemdeki toplumsal değişimler bugünkü kadar hızlı olmamıştır. Bu nedenle, Thomas'ın sosyal ilişkilerin katılığı konusundaki fikirleri o dönemde anlamlı bir iddia olsa da bugün bu durumu modern sembolik etkileşimciler daha farklı değerlendirmektedir.

Thomas'ın fikirleri hem Mead'i hem de Blumer'i yöntem bakımından etkilemiştir. Sempatik içe bakış yöntemi, bireyin sosyal dünyayı nasıl yorumladıklarını anlamak için araştırmacıların kendilerini bireylerin yerine koyup olaylara onların bakış açısından bakması gerektiğini ifade eder. Ona göre, bu yöntemi uygulamayan bir araştırmacı kültürel yaşam biçimlerini anlamada eksik kalacak ve incelediği grubun benlik yapısını anlayamayacaktır. Sempatik içe bakışın bir diğer önemi, sosyal hayatın derinliklerine inip küçük gruplar arası ilişkileri en iyi tasvir edecek yöntemlerden biri olmasıdır. Gündelik hayat etkileşimlerine odaklanmak insanın benlik gelişiminin ve toplumsal doğa ile olan ilişkisinin açığa çıkarılmasında başat faktördür. Thomas, bu varsayımlarda bulunurken haliyle her nesnel gerçekliğin özünde öznel atıfların yattığını da kabul etmektedir. İnsanlar, kendi deneyimleri ile sosyal çevreyi anlamlandırdıkları için öznel yargılar bireylerin diğeri ile ilişkisinde önemli bir role sahip görünmektedir (Farmer, 2017, s. 18). Öznel atıflar zamanla toplumun katı gerçekleri haline dönüşebileceği gibi sosyal etkileşim sürecinde değişip yeni anlamlara dönüşebilmektedir. Bu anlamda denilebilir ki, Thomas'ın sosyal yaşamı araştırırken insan doğasına ve etkileşimine olan vurgusu onu etkileşimciler arasında önemli bir yere getirmiştir.

Cooley de Thomas gibi etkileşimciler arasında tarihi açıdan önemli bir yere sahiptir. O, daha çok benlik tartışmalarına girerek toplumsal etkileşimin bireysel etkileşimle paralel olarak şekillendiğini savunmuştur. Ona göre, insanlar kendilerine veya diğerlerine ait fikirlerini aynaya bakarak geliştirmektedir. Bu ayna ise, diğer insanlardır. Karşılıklı etkileşim yoluyla inşa edilen benlik hem reflektif bir yapıda bulunmakta hem de bireyin kendi zihninde diğeri ile olan etkileşiminden doğmaktadır (Ruiz-Junco, 2017, s. 417). Benliğin gelişiminin diğerinden bağımsız olamayacağını vurgulayan Cooley, bu durumu şu şekilde izah etmektedir: "Ben, sen olmadan; o, onlar olmadan olanaksızdır" (Cooley, 1902, s. 184). Benlik, bu bağlamda insanlar arası ilişkilerden doğan anlamlarla inşa edilmektedir. Cooley'nin 1902'de kaleme aldığı "İnsan doğası ve sosyal düzen" adlı eser bu bakımdan Thomas'ın yukarıda değinilen eseriyle beraber sembolik etkileşimciliğin önemli kaynaklarını

oluşturmaktadır (Cooley, 1902). Bu eserde Cooley'in, "insanların birbirleri hakkındaki tasarımları toplumun katı gerçekliğidir" şeklindeki bakış açısı aslında insanların diğeri ile olan ilişkisinden doğan anlamlar davranış kodlarına dönüşmekte ve çerçeveler halini almaktadır (Cooley, 1902, s. 121). Mead, Thomas ve Cooley'nin fikirleri her ne kadar sembolik etkileşimciliğin temel varsayımlarını oluştursa da yaklaşımı sosyolojik açıdan sistematikleştiren Herbert Blumer'dir.

3. SEMBOLİK ETKİLEŞİMCİ YAKLAŞIMIN SOSYOLOJİK TEMELLERİ: HERBERT BLUMER ETKİSİ

Sembolik etkileşimci yaklaşım, ilk başlarda Mead, Thomas ve Cooley gibi teorisyenlerin çalışmalarında felsefi açılardan değerlendirilmiştir. Yaklaşımın sosyolojik hale getirilmesi ve sistematikleştirilmesi Blumer tarafından yapılmıştır. Yaklaşım, çok sayıda çalışmada Blumer'e ait olduğu iddia edilmektedir. Zira Blumer, hocası Mead'in fikirlerini sistemik hale getirmiş, sembolik etkileşimciliği metodolojik olarak sosyolojiye ve sosyolojik araştırmalara uyarlamıştır. Mead'in felsefi bakış açısını bilimsel araştırmalarında tatbik eden Blumer, 1937 yılında "sembolik etkileşimcilik" kavramını ilk kez kullanmıştır (Waskul, 2008, s. 117). Yaklaşım açısından Blumer'i oldukça özel yapan mesele, Mead'in benlik ve Thomas'ın durumun tanımı konusundaki fikirlerini sosyolojik açıdan yeniden tasarlamasıdır. Sembolik etkileşimciliği tanıtmak için hem yöntem hem de kavramsal açıdan yaklaşımı temellendirdiği "Sembolik Etkileşimcilik: Perspektif ve Metod" adlı çalışması sosyolojik bağlamda sembolik etkileşimciler arasında kaynak eser olarak görülmektedir (Blumer, 1969). Blumer; Thomas, Cooley, Dewey, Robert Park ve John Dewey gibi birçok isimden etkilenecek sosyal gerçeklik özelinde insan etkileşimlerini analiz etmeye çalışmaktadır. Ancak bu yazarlar arasından Blumer, sosyal gerçeklik kavramını Thomas ve Mead ile benzer şekilde değerlendirmektedir. Ona göre, sosyal gerçeklik, bireyler tarafından karşılıklı ilişkilerde yeniden ve yeniden inşa edilmektedir. Blumer, sosyal gerçeklikte sıklıkla ne toplumun kendine has yapısı içinde bireylerin pasif eyleyici aktörler olarak sunulduğuna ne de ekonomik determinizm bağlamında şekillenmiş sırf bir çatışma sonucunda bireyin şekillendiğine ortaya inanmaktadır. O, daha mikro ölçekteki sembolik ilişkilerin karşılıklı ilişkilerinden doğan bir yaşamın içinde araştırılması gerektiğine inanmaktadır (Blumer, 1969, s. 3). Bu açıdan, sosyoloji alanında bu tür yöntem ve araştırmaların eksikliğini hisseden Blumer, Weber'den de etkilenecek onun "anlama" yöntemini insanlar arası ilişkilerin anlaşılması için bir araştırma aracı olarak seçmiştir. Blumer'in sembolik etkileşimci yaklaşıma en önemli katkısı, toplumsal yapıyı dışlayarak yorumlayıcı analizlerle yaklaşımın üç temel önermesini ortaya çıkarmış olmasıdır.

Bu üç temel önermenin ilki, bireylerin karşılaştıkları olaylara kendi ürettiği anlamlara göre tepki vermesi; ikincisi, insanların kendi ürettikleri anlamların karşılıklı etkileşimden doğması; üçüncüsü ise, üretilen anlamların olaylar karşısında sürekli değişerek yeniden üretilmesidir. İlk önermede, Blumer, insanların kendilerine ait bir bilince ve benliğe sahip olduklarını iddia etmektedir. Bu nedenle insanlar, olaylar karşısında kendilerine ait değerlendirmelerde bulunmakta ve anlam üretmektedirler (Blumer, 1969, s. 2). İkincisinde, insanlar arası ilişkilerin üretilen anlamlardan doğduğunu savunarak sosyal bir ürün olan insanın diğeri davranışlarını yorumlama kabiliyetine sahip olduğunu iddia eder. Bu bağlamda, karşılıklı etkileşim sayesinde insan hayata ilişkin yeni değerler ve anlamlar üretmektedir. Ona göre, anlamlar insanlara Mead'in fikrine benzer şekilde doğuştan verili değildir. O, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Bir birey için bir nesnenin anlamı, diğeri insanların bu şey ile alakalı olarak o insana davranma şekillerinden doğmaktadır. Onların eylemleri, o kişi için bu şeyi tanımlamaya yarar" (Blumer, 1969, s. 4). Bu ifadelerden de anlaşılabilirliği gibi, insanların nesnelere ya da olaylara ilişkin yorumları veya davranışları karşılıklı etkileşimden doğmakta ve sürekli şekillenmektedir. Üçüncü önermede, Blumer, bireylerin en başından yani ilk topluluklardan itibaren sürekli etkileşim içinde olduğunu savunmaktadır. Bu açıdan, ilk insanlar ve günümüz insanlar arasındaki fikir farklılıkları karşılıklı iletişimin ürettiği anlamlardan kaynaklanmaktadır. Olayları yorumlama dinamik bir süreç

olduğu için insan inandığı gerçeklikleri sürekli değiştirmektedir. Bu açıdan, Blumer'e göre, bir olayın ya da nesnenin bireye ifade ettiği anlam, bireylerin o olaylara ve nesnelere yükledikleri anlamlarla yakından alakalıdır. Toplum bu haliyle, düzenli bir biçimde etkileşim içinde olan insanlardan ibarettir. Katı bir toplum yapısı bulunmamakla birlikte yapı açısından herhangi bir kurum da bulunmamaktadır. Her ne kadar bu iddia oldukça tartışmaya açık olsa dahi Blumer, insanların olayları değerlendirme kabiliyetine atıf yaparak onların katı bir fikir yapısı oluşturamayacaklarını savunmaktadır (Blumer, 1969, s. 3). Bu açıdan insan benliği pasif bir konumda olmayıp kendini sürekli yenilemektedir. İnsanın uyarılarına yorumlama kapasitesine ve insan benliğine yönelik fikirlerini hocası Mead ve filozof Thomas'tan almıştır. Ayrıca Blumer, insanın algılama kapasitesi sayesinde olayları kendi açısından yorumlama becerisine sahip olduğunu da vurgulamaktadır.

Sosyal gerçeklik sadece fikirlerden oluşmamakla birlikte, insan davranışlarında da kendini gösteren bir biçime sahiptir. Mead'in "*anamlı jestler*" düşüncesinden etkilenen Blumer, sadece anlamlı insan eylemlerinin sosyolojik çalışmanın konusu olacağını varsayar. Bu bağlamda; öksürmek, nefes almak ve hapsirmek gibi refleksif davranışlar kendi başlarına belirli anlamlara sahip değildir (Bushman, 1998, s. 255). Ona göre anlamlı eylem, ortak etkileşimden doğan katılımlı eylemlerden oluşur. Çünkü, birey için "eylemin" diğer insanlar tarafından belirli bir anlam ifade etmesi anlamlı bir eylemin oluşmasında temel unsurdur. Mead'in eylem ile ilgili fikirlerini oldukça karmaşık bulan Blumer, insanlar arasındaki ilişkilerde kullanılan sembollerin sadece bilimsel yöntemlerle incelenebileceğini savunur. Bu bakımdan sembolik etkileşimci sosyolojik bir araştırma, insanların kendi eylemlerinden oluşan sosyal organizasyonları araştırmalıdır. Bu araştırma, insanlar arası etkileşimlere odaklanmalı ve sosyal olayları meydana getiren anlamlı eylemleri ortaya çıkarmalıdır (Cuff vd., 2013, s. 143). Blumer için sosyal eylemler dil aracılığı ile gerçekleşir. Dil bir etkileşim aracı olarak insanların anlaşabilmeleri için elzemdir. Dilin kullanımı insanlar arası eylemleri ve etkileşimleri etkileyerek yeni anlamlar üretir ya da var olan anlamı diğerine aktarır (Kotarba, 2014, s. 415). Burada üretilen bilgi ya da anlam sembolik bir sunumdan başka bir şey de değildir. Blumer'in eylem konusunda dile sıklıkla vurgu yapması aslında yapısal işlevselciliğe karşı bir tepkiden doğmaktadır. Yapısal işlevselciler, sosyal hayatı belirli rol ve statülere (ki bu statüler insan davranışlarını belirli kılar ve katılaştırır) indirgemektedirler. Blumer, yapısal işlevselciliğin bu pasif eyleyici insan anlayışına karşı yorumlamayı, etkileşimi ve algıyı insan eylemlerinin merkezine koymaktadır. Yapısal işlevselcilere sert tepkiler gösteren Blumer, yapıyı "*deli gömleği*" olarak tasvir etmiş ve anlamlı eylemlerin bu gömlek yoluyla anlaşılamayacağını savunmuştur (Blumer, 1969, s. 75). Yapı, Blumer'e göre olsa olsa kolektif bir eylemdir. Kolektif eylem ise ortak davranışlardan oluşur. Yapı bu bakımdan ek olarak ilişkiler ağı olarak tanımlanmalı ve organizasyonları oluşturan eylemler şeklinde anlaşılmalıdır. Her davranış etkileşim sürecinde farklılaşmakta veya değişime uğramaktadır. Bu iddia, toplum içinde çatışmanın ya da katılmış eylemlerin varlığını da yok saymaz. Aksine, sosyolojik anlamda her eylem geçmişten izler barındırmakta ancak değişime de uğramaktadır. Bu bakımdan durağanlıktan söz etmek veya bireyleri eyleyici kuklalar olarak görmek Blumer'e göre oldukça anlamsızdır (Cuff vd., 2013, s. 145). Buradan anlaşılacağı gibi sonuç olarak toplum, karşılıklı etkileşimden doğan kolektif davranışlardan ibarettir. Tüm bu fikirlerden yola çıkarak sembolik etkileşimcilik ve din ilişkisi; etkileşim, eylem, üç temel varsayım, kimliğin oluşumu, sosyo-kültürel ve anlam ilişkileri açılarından incelenebilir.

Sembolik Etkileşimcilik ve Din İlişkisi

İnsanlar arası etkileşimin farklılıklar oluşturmadan belirli süreler boyunca var olabilmesi için sembolik bir bilgi deposuna ihtiyaç bulunmaktadır. Aksi halde, insan davranışları birbiri ile tutarlı olmayıp anlamlı eylem gelişmeyecektir. Böyle bir bilgi deposu geçmişten günümüze belirli olaylar veya durumlar karşısında bireyin bu olaylara ve durumlara ne tür tepkiler vereceğine yönelik duygusal, bilişsel ve davranışsal kodlardan oluşmaktadır. İnsanlar sosyalleşme sürecinde karşılıklı etkileşim sayesinde bu kodları paylaşırlar ve nesilden nesile aktarırlar. Bu kodlar durağan halde değildir. Zamana

ve şartlara ya da bireyin arzularına göre değişebilir. Örneğin, dil zaman içinde yine zamanın şartlarına uyum sağlayan belirli sembolik ifadelerden oluşmaktadır (Kotchoubey, 2018, s. 5). İnsani her türlü etkileşim değerinin davranışlarını dikkate alıp yine karşı davranışa göre belirli yorumlarla ortaya çıkar. İnsanın çevre ile ilişkisi sosyalleşme sürecinde ve bireyin yakın sosyal çevresinden edindiği bilgiler ile şekillenir. Doğal olarak, sembolik etkileşimcilik bireyin çevreyle olan ilişkisini değerinin gerçek ya da hayali varlığından doğan sembolik anlamlar veya sunumlar üzerinden değerlendirir. İnsanın bu bağlamda kendi iç konuşması dahi yine onun çevre ile yaptığı tartışma şeklinde değerlendirilir. Bu çerçevede, bu düşünüşten doğan karakteristik haller bireyin benliğini oluşturur (Zhao, 2015, s. 246). Din de sembolik etkileşimciliğe göre, bireyin çevresi ile etkileşimiyle şekillenen anlamlar ve davranış örüntüleri şeklinde tanımlanmasının yanında insanların karşılıklı etkileşimleri ile değişen ve değiştirilen bir olgu olarak düşünülür. İşlevselcilere göre, sosyal düzeni sağlamak için harç vazifesi gören din; sembolik etkileşimcilere göre ise, gruplar ya da bireyler arası bir etkileşim mekanizmasıdır. Kurumdan öte din, ortak bir eylem biçimi olarak insanlara farkındalık kazandıran ve duygusal ihtiyaçlarını tatmin eden anlamlardan oluşur. Din bu yaklaşımda, bir inanç sistemi gibi görünmektedir (Sistemlerde değişim yavaş ve sorunlu şekilde gerçekleştiği için). Ancak, bu yaklaşımda dini, insanın kutsala ilişkin algısı ve yorumlaması yoluyla eyleme geçtiği inanç kodları olarak görmek daha doğru olacaktır. Ek olarak, din çocukluktan itibaren birey tarafından keşif yoluyla kazanılan refleksif yorumlardan da oluşmaktadır (Manis & Meltzer, 1978, s. 14-15). Bu bağlamda, çocukluk döneminde değerini taklit yeteneğiyle gelişen dini davranışlar, daha sonraları çocuğun soyut düşünme becerisini de kazanmasıyla karşılıklı etkileşimle şekillenen ahlaki ve davranış kodlarını algılamaya almaya başlar. Ancak, yine bu kodlar veya anlam dünyası bireyin kendi yorumuna ve faydasına hizmet eder şekilde farklılaşmaktadır. Örneğin, çok sayıda dini anlayış bu nedenle bireyin dini kendine göre yorumlama biçiminden doğmaktadır. Yani, çocukluk döneminden başlayarak şekillenen bu duygusal keşif süreci, çocuğun yakın gelişim alanının (aile, mahalle, okul. vs.) da etkisiyle ortak eyleme dönüşmektedir. Sembolik etkileşimci yaklaşımlar, genel olarak dini gelişim sürecinde anlam ve sembollerin öğrenilmesi sürecine odaklanırken kimlik, grup etkileşimleri, ortak eylem ve karşılıklı üretim vs. gibi konular üzerine de yoğunlaşmaktadır (Weaver & Agle, 2002, s. 97).

Sembolik etkileşimciliğin fikir babalarından olan Cooley'nin benlik hakkındaki fikirleri dini inancın gelişiminin anlaşılması açısından oldukça faydalı bilgiler içermektedir. Din, birincil gruplar olarak ifade edilen ve bireyin yakın gelişim alanında daha samimi ilişkiler kurduğu bireyler tarafından çocuklara öğretilmektedir. Bireyin benlik gelişimi açısından birincil grupların etkisi oldukça büyüktür. Benlik burada anlamlı etkileşimin bir ürünü olduğu gibi refleksif bir yapıdadır (Lee, 1964, s. 23). Bireyin kendi dini duygu ve davranışları hakkındaki düşünceleri yine değerinin etkisinden ve denetiminden bağımsız değildir. Değerinin dini eylemlerini kendi benlik yapısına göre yorumlayan birey, karşılıklı etkileşiminden doğan sembollerini kullanarak kendi dini eylemlerini yorumlamaya girişir. Örneğin; ezan, bireyin diğeri ile etkileşiminden yola çıkarak edindiği sembolik bir unsurdur. Birey sosyal etkileşimle kazandıkları sembolik bilgileri kendi zihnindeki diğer dini bilgilere atf yaparak yorumlama girişimine de girebilir. Bu bağlamda bir dini bilgiye atf yapmak bireyin yeni bir dini bilgiyi öğrenmesi açısından da önemli bir olay olarak değerlendirilebilir. Ezan, İslam dininde sembolik bir ifade iken ezan okunduğunda bireyin camiye ya da namaza davet edildiğini anlaması ezan sembolüne yönelik bir atf olarak düşünülebilir. Benliğin gelişiminde bütün ilk gelişim grubu olan ailenin yeri oldukça ayrıdır. İlk olarak, bir ailede doğan birey, dini sembollerin yorumlanmasını ailenin dini yaşantısına atf yaparak öğrenmektedir. Bu bağlamda din, bir bağ olarak da görülebilir. Din, hem aileden öğrenilmiş veya taklit edilmiş bilgilerin refleksif sunumuna hem de "genelleştirilmiş diğeri" olarak ifade edilen büyük toplumsal grubun yaşam biçimine de etki eder (Kınağ, 2017, s. 94). Toplumun dini yaşayış biçimini gözlemleyip kendini toplumun karşısına koyan birey, yine dini etkileşim sürecinde toplumun kendinden beklenen davranışları sergilemesi için güdülenmektedir. Bireyin din ve toplum arasındaki ilişki bu

bağlamda da refleksiftir. Örneğin, Cooley için toplum, etkileşim türlerine sahip olan organik bir yapıdır (Lee, 1964, s. 26). Din, bu açıdan kişinin algı ve yorumundan bağımsız olamayacağı gibi farklılaşan topluluk düşüncesine paralel olarak da değişir. Örneğin, muhafazakâr bir topluluktan daha seküler yaşam tarzına sahip topluluğa giren birey dini etkileşimini de seküler topluluğun beklentilerine göre şekillendirebilir. Bu bağlamda dini etkileşim durağan olmaktan çıkmaktadır. Bireyin oluşturmaya çalıştığı sembolik anlamlar toplumun etkisi ile hem genişleyebilir hem de daralabilir.

Din, sosyal gerçeklik içinde anlam üreten bir mekanizmadır. Bu anlamların kesin ve belirli çizgisi de bulunmamaktadır. Örneğin, Schapper (2005, s. 26)'in de ifade ettiği gibi “*ötekinin mi beni etkilediği yoksa aksinin mi geçerli olduğu tam anlamı ile belirgin değildir.*” Dini de bireyler arası etkileşimden doğan sosyal bir gerçeklik olarak gören sembolik etkileşimcilik, sosyal pratik davranışlar aracılığıyla dinin ortak davranış kodları oluşturduğunu savunur. Örneğin, namaz dini bir ritüel olarak nasıl uygulanacağı belirli esaslara dayalı eylemler dizisidir. Bu bağlamda, edindiği dini bilgiler ışığında birey diğerini önemseyip benimseyerek bu dini etkileşim eylemine dahil olmaktadır. Tanrı ile olan etkileşim de birey açısından anlamlı bir eylem biçimidir. Birey tarafından çıkar sağladığına inanılan (cennete gitme, huzur bulma, rahatlama vs.) dini ritüeller yine o ritüellere yüklenen atıflar sayesinde bireyin benliğinde olumlu bir anlam ifade etmektedir. Soyut ya da somut herhangi bir varlıkla etkileşimden hareketle dini ritüeller, sosyal gerçekliği oluşturmaktadır. Tabiidir ki, bu ilişki yukarıdaki etkileşimlere benzer şekilde durağan değildir. Örneğin, bilimsel gelişmeler, aydınlanma, Reform ve Rönesans hareketleri gibi birtakım toplumsal olaylar bireyin din ile olan etkileşim tarzını da değiştirmiştir. Bu süreçler sonunda birey, din ile arasındaki ilişkisine farklı pencerelerden yaklaşarak yeni atıflar üretmiş ve yaşam biçiminde değişikliklere gitmiştir. Her anlamda evrensel kabul edilemeyecek bu tür yenilikler yine her toplumda farklı şekillerde cereyan etmektedir (Usta, 2018, s. 77). Örneğin, sekülerleşmeye tepki olarak doğan yeni dini hareketler yine bazı topluluklarda dinin insanın anlam arayışı olarak tekrardan canlanmaya başlaması şeklinde yorumlanabilmektedir (Güneş, 2023, s. 406). Bütün toplumsal değişimler karşısında gözlemci olarak yer alan birey, bu değişim sürecinin hem etkileyeni hem de etkileneni olmaktadır. Genelleştirilmiş ötekinin yaşam biçiminde ortak davranışa dönüşen dini pratikler zamanla yeni anlamlar kazanmaktadır (Andersen & Taylor, 2006). Dini anlam bu sayede sürekli üretilmektedir. Üretilen yeni anlamlar birey tarafından sürekli test edilip onaylanmalıdır. Bireyin davranışlarının diğer insanlar tarafından farklı algılanıp olumsuz tepki verilmesi durumunda birey eylemlerini diğerinin anlam dünyasına paralel şekilde değiştirmektedir. Aksi halde bireyin davranışları içinde bulunduğu grup tarafından “*sapmış*” olarak değerlendirilir.

Birey, kendi topluluğunun dini yaşam biçimini var olan sosyal bir gerçeklik olarak algılamaktadır. Sosyal gerçeklik çok farklı yapılara sahip gibi görünse de kişisel farklılıklardan dolayı bireye ait anlam setleri olarak da ifade edilmektedir. Buradan hareketle, anlam üzerine inşa edilen sosyal gerçeklik insanın dini yaşantısını dolaylı ya da doğrudan etkilemektedir. Örneğin, alkol tüketmenin yasak olduğu İslam dininde birey bu dine inanıyor ve alkol tüketiyorsa davranışlarını anlamlı hale büründürmek zorunda kalmaktadır. Aksi durum bireyin benliğinde tutarsızlık ve dengesizliğe neden olmaktadır. Birey bu nedenle alkole ilişkin ya düşüncesini değiştirecek ya da alkol kullanmayı bırakacaktır. Ayrıca, kendini rahatlatmak için birey yine benliğinde yeni anlamlar inşa ederek hem alkol kullanıp hem de ibadet edebilecektir. Bu düşünce değiştirme süreci bireyin anlam dünyasının yeniden üretildiğinin bir kanıtı olarak da verilebilir. Bütün bunlara ek olarak, din insan eylemini meşrulaştıran bir araç olarak da görülmektedir. İnsan dini ritüelleri yerine getirirken ya da başka ifade ile kendi dini eylemini diğerine/diğerlerine sunarken meşru anlamlar üretmek zorundadır. Aksi halde, insanlar dünyaya ilişkin ürettikleri anlamlarda belirsizlikler yaşamaktadır. İnsanlar gerçekliğin belirsiz olduğu durumlarda yeni gerçeklikler yaratıp onlara sıkıca bağlanmak isterler. Eylemlerinde tutarlılık sağlamak isteyen insan ne geçmişin değerlendirilmesini ne de geleceğin planlamasını meşrulaştırmak ister. O, aslında Berger'in de ifade ettiği gibi “*burası ve şimdi*” durumunda yeni dini algılayış biçimi de

oluşturmaktadır (Berger & Luckmann, 2008, s. 36). İnsanlar birlikte ortak bir dünyayı paylaşmaktadır. İnsanlar kendi gerçekliklerini üretmek için çıktıkları sahnede kutsal olan şeylere uygun davranma ve uygun olmayan eylemleri yeniden şekillendirmek zorundadırlar.

4. SEMBOLİK ANLAMLAR ÜRETME SÜRECİNDE KİMLİK VE DİN İLİŞKİSİ

Sembolik etkileşimci yaklaşımın en çok üzerinde durduğu konulardan biri de kimliktir. Kimlik, bu yaklaşımda sosyal etkileşim sürecinde inşa edilen ve farklı durumlara hızla uyum sağlayan bireysel bir üründür (Mead, 2017, s. 67). Kimlik çocukluk gelişiminde Mead'e göre kimlik, çocukluk gelişiminde taklit ve diğerinin davranışını yorumlamasına göre şekillenmektedir. Ancak, dini kimlik konusuna gelindiğinde bu konu oldukça tartışmalıdır. Dinin bir kimlik çeşidi olmadığı çok sayıda psikolog tarafından kabul edilmektedir (Argyle & Beit-Hallahmi, 2014, s. 178). Kimlik gelişimi veya kimliğin oluşumunda bireyleri tatmin edecek ve diğerinin onayını almasını sağlayacak olan din, bireylere faydalı anlamlar sunmak zorundadır. Bireye fayda sağlamayan veya diğerinin onayını almayan her türlü eylem birey tarafında olumsuz karşılanacak ve hayata geçirilmeyecektir. Bu bağlamda din, pragmatik sembolik amaçlara hizmet etmektedir. Örneğin, her toplumun beğeni düzeyi farklı boyutlardadır. Batı toplumlarında bireysel başarı önemli bir kabiliyet ya da takdir edilmesi gereken bir durum iken dindarlığa önem veren toplumlarda dini anlamda kendini geliştirmiş ya da dini ibadetlerini yerine getiren bir birey daha fazla takdir görmektedir. Bireyin ideal benliği bu bağlamda diğerinin gözünde önem kazanmak için şekillendirdiği bir yapıya bürünmektedir. Kendini topluma nasıl sunması gerektiğini öğrenme sürecinde olan birey, toplumun ondan beklentilerine göre benliğini idealize edecek ve eylemlerini toplum tarafından beklenen şekilde sunacaktır (Argyle & Beit-Hallahmi, 2014, s. 179-180). Berger'e göre, *"dindar bireyler; şeytan, cin yahut meleklerin değil de psikanalizin kurumlaştığı bir toplumda ancak olsa olsa, kendilerine teorik olarak atfedilmiş süreçleri yansıtan insanlar olarak görülebilir. Başka bir ifadeyle, insanlar postalandıkları yerlerde olurlar"* (Berger, 1987, s. 213). Bireyin kimlik gelişimini yine bireyin bulunduğu toplumun içselleştirdiği anlamlar üzerinde durarak yorumlayan Berger, genelleştirilmiş diğerinin dine yaptığı atıflardan yola çıkarak insan kimliğinin üretilen bu atıflardan meydana geldiğini iddia etmektedir.

Anlamlar dünyasında birey kutsalla ilişkisinde çok sayıda semboller oluşturmaktadır. Bu açıdan, dini semboller yine dini etkileşim sürecinde bireylerin karşılıklı etkileşimleriyle ortak olarak üretilir. Örneğin, Hristiyanlar için haç sadece demirden üretilmiş somut bir maddeyi ifade etmemektedir. Haç, bu topluluklar açısından inançlarının bir sembolü olmakta bu sembole Hristiyanlar çok sayıda anlamlar atfetmektedir. İnsanların dini durumlara ilişkin ürettiği semboller insanların anlam dünyalarını somutlaştırma isteklerinden doğmaktadır. İnsanların dini ibadetleri için belirli mekanları seçmeleri bu yaklaşıma göre, sembolik bir ifadeden başka bir şey değildir (Kovačević vd., 2021, s. 3). Örneğin, Cami Müslümanlar için ibadetlerini yerine getirecekleri bir mekân olarak çok sayıda sembolik anlamı içinde barındırır. Camide ibadet etmenin yanında bazı zamanlar önemli toplumsal konuların tartışılması yine insanların bu mekâna yükledikleri anlamlarla ilişkilidir. Sembollerin en çok kullanıldığı ortak eylemler ağı olan din, insanlar arası üretilen anlamlarla nesillerden nesillere aktarılmaktadır. Örneğin, sembolik etkileşimciliği sosyolojik olarak sistematik hale getirdiği daha önce tartışılan Blumer, dini sembolik etkileşimin bir ürünü olarak görmektedir. Ona göre din, insanlar arası etkileşimden oluşan anlamlar seti olarak da algılanabilir (Waskul, 2008, s. 119). Her dini sembolün temelinde belirli bir anlam bulunması dini bir anlamlar ağına dönüştürmektedir.

Bireylerde dini bir kimlik oluşumunu sağlayacak en önemli unsur olan anlamlar bağı insanların dini kodları içselleştirme derecesi ile yakından bağlantılıdır. Dini kurallara bağlılık bireyler için mutlak itaatin göstergesi olarak sunulamaz. Bu bağlamda, birey için asıl dikkate değer anlam, dini normlara uyulmaması sonucunda ortaya çıkacak yaptırımlardır. Dini gruplar örneğin, bireyin grup içindeki etkileşiminde yaptırımları uygulayacak topluluklar olarak tanımlanabilir. Birey bu bağlamda

içselleştirdiği dini anlamlara uymanın sağlayacağı arzu edilen faydalara daha fazla odaklanmaktadır. Sembolik etkileşimci yaklaşıma göre, dini kodlara uyum bireyin uzaklaşmaya çalıştığı sorunlu durumlarla beraber bireyin algısında oluşan bağıllık derecesi ile de alakalıdır (Wimberley, 1989, s. 129). Birey açısından dini eylemin sonucunda kazanacağı ödüller (topluluk tarafından kabul) dini kimliğin öne çıkarılmasını sağlayabileceği gibi dine bağıllığı da teşvik etmektedir (Wimberley, 1989, s. 130). Çağdaş sembolik etkileşimci teorisyen olan Sheldon Stryker, kimlik belirginliği kavramını icat ederek bireyin öne çıkan kimliğini dini temel üzerinden analiz etmeye çalışmaktadır (Stryker, 2008, s. 60). Din, bireyin anlam dünyasında ne kadar yüksek bir konuma sahipse bireyin dini kimliğini sunma isteği de o denli artmaktadır. Bu bağlamda, bireyin dini sembollere ait atfettiği anlamlar ne kadar fazla ve faydalı ise birey yine o kadar dini eylemlerde bulunmaktadır. Stryker'e göre, bireyin dini kimliği ne kadar belirgin olursa birey bazı durumlara karşı dini beklentilere uygun davranmaya çalışacak ve dini kodlara da o denli önem atfedecektir (Stryker, 2008, s. 61).

Semboller arasında dini sembollerin mahiyeti oldukça önemlidir. Dini işaret ve semboller gizemli ve aşkın bir kutsala işaret ettiği için insan duygularına diğer sembollerden daha fazla hitap etmektedir. Dini semboller bu bağlamda duygulara hitap eden bir kültürün de işaretidir. Ancak, dini sembolik bir kültürün yaratılması rasyonel bir şekilde gerçekleşmez. Rasyonel semboller özünde anlaşılabilir olanı temsil etmek için de üretilemezler (Kovačević vd., 2021, ss. 1-2). Bu nedenle, dini semboller tam anlamı ile anlaşılabilen ve sezgisel olarak etkileşim sürecinde üretilen şeyleri temsil eder. Haç örneği daha önceden verildiği için tekrardan burada kullanılmayacaktır. Ancak, haç duygusal açıdan insan benliğine hitap ettiği için haç sembolünün içinde rasyonel anlamlar aranması da anlamsızdır. Anthony Cohen'in de belirttiği gibi, sembolik olarak inşa edilen bir topluluk asla nesnel ve değişmeyen bir halde bulunmaz. Dini anlam üretme sürecinde, grubun üyeleri kendilerini sürekli değerinin deneyimlerini tanımaya çalışarak hareket eder. O, bu durumu şu şekilde açıklar, "*bireyler bu konuda değerinin deneyimlerini yakalamaya çalışmaya uğraşır*" (Cohen, 1985, ss. 19-20).

5. ORTAK EYLEM VE ÜÇ TEMEL ÖNERME BAĞLAMINDA DİN

Dini eylemler, insanların inanış biçimleri ve dini kodları yorumlamaları açısından değişkenlik göstermektedir. İnsanlar belirli dini davranışları kutsal olarak atfettikleri sürece o davranış kutsaldır. Dini inanç ve ritüeller insanlar arası etkileşimler sürecinde üretilen anlamlar yoluyla özel bir önem kazanmakta ve pratik olarak insan hayatında yer edinmektedir. Din, bir anlamlar dizisi olarak bireyin yeni davranış örüntüleri kazanması için ona atfettiği anlamda özel bir yere sahip olmalıdır. Bu ortak davranış örüntüleri insanların ortak eylemleri sonucunda bireyler tarafından içselleştirilmektedir (Azarian, 2015, s. 1). Dini ortak eylemler (aslında işlevselcilere göre kurumlar) diğer anlam yapıları gibi durağan ve katı olmamakla birlikte sürekli farklılaşan bir davranış pratiği sergiler. Örneğin; Blumer, bütün insan davranışlarını ortak eylem vasıtası ile gerçekleşen eylem pratikleri olarak görmektedir. Bu nedenle, din de katılımlı ortak eylemin sonucunda nesnelleşen anlam örüntülerini doğurmaktadır. Yani, farklı bireylerin farklı davranışlarda buldukları ortak bir organizasyon şeklinde biçimlenen dini eylem sembolik etkileşimci yaklaşıma göre, değerinin dini yaşantısına tepki veren ve davranışlarını yorumlayan bireyler tarafından karşılıklı olarak üretilir (Blumer, 1969, s. 2-3). Birey bir davranışı kutsal olarak algıladığında o davranış sonuçları açısından da kutsal hale gelir. Bu görüş aslında Thomas teoreminden üretilmekte ve sembolik etkileşimciler tarafından Thomas'tan ödünç alınmaktadır. Birey, sıklıkla bahsedildiği gibi değerinin davranışlarını sürekli yargılamakta ve yorumlamaktadır. Her yorumlanan ve yargılanan değerinin davranışı birey için yeni anlamlar üretme noktasında referans oluşturur. Bu nedenle, sembolik etkileşimcilere göre kurumsal bir din hiçbir zaman var olmayacak aksine birey kendine ait bir dini anlayışa sahip olacaktır. Bu anlamlar, Blumer'in de dediği gibi toplumun sembolik bir etkileşiminden doğmaktadır (Blumer, 1969, s. 4). Haliyle, bireyler açısından herkesin nasıl benzer şeylere inandıkları ve benzer ortak eylemleri sergiledikleri tartışma konusu olarak

kalmaktadır. Blumer'e göre bir davranışın ortak eyleme dönüşmesi için belirli şartlar bulunmaktadır. Bunlar; ilkin, eylemin ortak bir üretme ve geliştirme sürecinde olduğu; ikincisi, eylemin yorumlardan doğduğu; üçüncüsü ise, eylemin yönünün aniden geliştiğidir. Bütün bu gerekliliklerden yola çıkarak dini ortak eylem, ortak bir üretim sürecine dayalı olmalı, belirli ortak yorumları içermeli ve etkileşim sürecinde aniden yeniden şekillenmelidir (Blumer, 1969, ss. 3-4). Her halükârda Blumer'in bu düşüncesi evrensel olmamakla beraber toplumdan topluma değişkenlik gösterebilir. Örneğin, bir dini ibadet bir toplumda hızlı değişim gösterirken bazı toplumlarda daha yavaş değişime uğramaktadır.

Sembolik etkileşimci Blumer'e göre, üç ortak önerme insanların sembolleri yorumlamasında ve ortak eyleme uyarlamasında oldukça önem arz etmektedir. Bunlar; ilki, insanların nesne ve olaylara karşı kendi zihinlerinde sahip oldukları anlamlara göre hareket ettiğidir. Din, belirli atıflara dayalı etkileşimden doğan bir süreç içinde şekillenmektedir. Ortak eylemin yönünü belirleyen ana unsur burada dini ortak yorumlardır. İnsanlar arası ortak dini kabuller dini eylemin hem sembolik hem de pratik yönünü tayin etmektedir. İkinci önerme, anlamın insanların karşılıklı etkileşiminden doğduğudur (Waskul, 2008, s. 118). Din, burada insanlar arası etkileşimde duygu dünyasını en çok etkileyen anlamlar seti olarak insan etkileşimlerini şekillendirmekte ve bu şekillendirme sürecinde de değişime uğramaktadır. Din, ek olarak karşılıklı etkileşimlerle anlam kazanmakta insanlar arası anlam takası yoluyla sembolik ifadelerle kavuşmaktadır. Örneğin, sosyal medya, cemaat faaliyetleri, camiler gibi vs. ortamlar dini etkileşimin yoğun olduğu yerlerdir. Buralarda insanlar dini bilgileri öğrenmekte ve kendi dini kodlarını yenilemektedir. Üçüncü ve son önerme ise, şeylerin anlamlarının bu şeylere atfen karşılıklı etkileşimle insanların olayları yorumlama sürecinde değişime uğradığıdır. Burada ortak eylemin sabit olmadığı ve sürekli değişime uğradığı iddia edilmektedir (Waskul, 2008, s. 118-119). Dini ortak eylem de insanların doğası gereği sosyalleşme sürecinde farklılaşmaktadır. Örneğin, mezhepler, insanların hem coğrafi hem de örfi yaşantısından dolayı dini öğretileri yorumlamadaki farklılıklardan doğmuştur.

6. SONUÇ

Sosyolojik yaklaşımlar içinde birey ve gruplar arası ilişkilere odaklanan sembolik etkileşim, insanlar arası etkileşim yoluyla yine insanların dünyaya ilişkin anlamlar ve yorumlar ürettiğini savunmaktadır. İnsanların dünyayı nasıl anlamlandırdıkları bu anlamlandırma sürecinde hangi sembolleri ürettikleri ya da kullandıkları bu yaklaşımın temel araştırma problemleri olarak görünmektedir. İnsanların dünyaya ilişkin beklentileri ve diğeri ile olan ilişkilerinden etkilenen eylemleri insanların yaşam dünyalarını şekillendirme imkânı sunmaktadır. Adından da anlaşıldığı gibi sembolik etkileşimcilik, insanların dünyaya ilişkin ürettikleri sembolik bağları insanların karşılıklı etkileşiminden doğan somut sunumlar olarak varsaymaktadır. Yapısal İşlevselci ya da çatışmacı yaklaşımların aksine daha mikro ölçekte bireyin diğeri ile ilişkisine odaklanan sembolik etkileşimciler gözlem, sempatik içe bakış, mülakat vs. gibi teknikleri araştırmalarında sıklıkla kullanmaktadır. Farklı anlamların, sembollerin ya da eylemlerin nasıl üretildiğine odaklanılması sembolik etkileşimci teorisyenlerin bu tekniklere yönelmesini de zorunlu kılmaktadır. Tarihsel bağlamda Amerikan pragmatizmi ve Alman idealizminden etkilenen sembolik etkileşimci yaklaşım, Thomas, Cooley, Mead ve Blumer'in fikirleri ışığında literatüre önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle, Blumer'in hocası Mead'den edindiği bilgiler ışığında Mead'in felsefi ve sosyal davranışçı yaklaşımını kimlik, eylem, sembolik üretim, üç temel önerme vs. gibi konulara odaklanarak sosyolojik düzleme taşımıştır.

Sembolik etkileşimcilik, sosyal gerçekliği bireyden bağımsız ve bireyi pasif bir eyleyici olarak görmekten kaçınmaktadır. Bu bağlamda, bireyler hem anlamın yaratıcısı hem de yaratılan anlam yoluyla etkileşim kuran varlıklardır. Toplumun kendine has bir yapıya sahip olmadığını sıklıkla savunan sembolik etkileşimciler, insanlar arası etkileşimden doğan dünyada durağan olmayan bir sosyal gerçekliğe odaklanmaktadır. Onlara göre, insanlar sürekli nesnelere veya durumlara ilişkin anlamlar

üretmekte ve sembolik etkileşime girmektedir. İnsanların algısından bağımsız olamayacağı düşünülen yaşam dünyasındaki bütün ilişkiler “diğerinden” ayrı olarak da düşünülemez. Kaldı ki, sabit yerine değişken anlamlara vurgu yapan sembolik etkileşimciler insanların dünyayı sürekli yeni bilgiler ışığında yorumladıklarını iddia etmektedir. Bu yorumlama süreci sembolik ifadelerden doğmakta ve insan davranışlarına yansımaktadır. Sembolik etkileşimci yaklaşım bu açıdan sürekli değişime vurgu yapıp katı bir yapısalılıktan uzak durarak kurumları insanların etkileşimleri doğrultusunda düzenli bir şekilde yenilenen ortak eylemler olarak görmektedir.

Din de bu yaklaşıma göre insan etkileşimleriyle toplumdan topluma farklı anlamlar ifade eden bir olgudur. Özellikle, dini eylemler ve inançların insanın algısı ve yorumundan bağımsız olmadığı düşüncesi sembolik etkileşimcilik açısından üzerinde sıklıkla durulan bir durumdur. İnsanlar dini davranışlar sergilerken sahip oldukları anlam kodları vasıtasıyla diğeri ile etkileşime geçmektedir. Bu bağlamda, yaşadığı çevreye göre durumun tanımını yapan insan, dini öğretilere kendi yüklediği sembolik anlamlarla karşılık vermektedir. Din bir anlam seti olarak insan eylemlerini yönlendirici önemli bir unsurdur. Dini yaşantının daha mikro boyutlarına eğilen sembolik etkileşimci yaklaşım dini sosyal gerçekliğin kimlik oluşum sürecinde bireye yakın çevresi tarafından aşılandığını ve bireyin yine yakın çevresini taklit ederek dini sembollere tepki verdiğini iddia etmektedir. Sonuç olarak, insanlar dini sembollerle kurdukları ilişkiler bağlamında ortak eylemler üretmektedir. Dini ritüeller, bakıldığında her ne kadar ürettiği anlamlar sayesinde bireyin hayatına birtakım olumlu işlevler sunsa da insanların yorumlama sürecinde bu anlamlar yeni farkındalık kazanma sürecinde değişime uğramaktadır. Üretilen dini semboller; gruba aidiyeti güçlendirmekte, dini öğretilere bağlılık sağlamakta ve insanı sapma davranışından uzak tutarak toplum tarafından onaylanan bireyler haline getirmektedir. Duygusal boyutları güçlü olan dini eylemler, sembolik dünyada bireyin yaşam ideallerini yerine getirmek için birtakım imkanlar da sunmaktadır. Üretilen davranış kodları ve bilgi stokları sayesinde insanlar dini sembolik hayatı kolaylıkla içselleştirmektedir.

KAYNAKÇA

- Andersen, M. L., & Taylor, H. F. (2006). *Sociology: Understanding a Diverse Society*. California: Thomson/Wadsworth.
- Argyle, M., & Beit-Hallahmi, B. (2014). *The Social Psychology of Religion*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Azarian, R. (2015). Joint Actions, Stories and Symbolic Structures: A Contribution to Herbert Blumer's Conceptual Framework. *Sociology*, 51(3), 1-13.
- Berger, P. (1987). Bilgi Sosyolojisinde Bir Sorun Olarak Kimlik (N. Erdoğan, Çev.). *Sosyoloji Dergisi*, 1(1), 203-215.
- Berger, P., & Luckmann, T. (2008). *Sosyal Gerçekliğin İnşası: Bir Bilgi. Sosyolojisi İncelemesi* (V. S. Öğütte, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: Perspective and methods*. NY: Prentice Hall.
- Bottomore, T. B., & Nisbet, R. A. (1979). *A History of Sociological Analysis*. NY: Pearson Education.
- Bushman, D. (1998). A Conversation of Gestures: George Herbert Mead's Pragmatic Theory of Language. *Rhetoric Review*, 16(2), 253-267.
- Cohen, A. P. (1985). *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge.
- Cooley, C. H. (1902). *Human Nature and the Social Order*. NY: C. Scribner's Sons.

- Cuff, E. C., Sharrock, W. W., & Francis, D. W. (2013). *Sosyolojide Perspektifler* (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Doğan, B., & Oral, S. (2020). Toplumsal Gerçekliğin İnşasında Etnometodoloji ve Sembolil Etkileşimcilik Kuramlarının Etkisini Kavramak. *Hafıza*, 2(1), Article 1.
- Farmer, J. F. (2017). Resurrecting an Abandoned “Standpoint”: An Exploratory Application of W. I. Thomas’ Abandoned “Four Wishes” and the “Definition of the Situation” to Adolescent Shoplifters’ Cases. *Journal of Sociological Research*, 8(1), Article 1. <https://doi.org/10.5296/jsr.v8i1.11046>
- Güneş, A. (2023). *Toplumsal Bir Protesto: Yeni Dini Hareketler*. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(1), 401-412.
- Harambolos, M., & Holborn, M. (2004). *Themes and Perspectives*. London: Collins.
- Herman, N. J., & Reynolds, L. T. (1994). *Symbolic Interaction: An Introduction to Social Psychology*. NY: Rowman & Littlefield.
- Kınağ, M. (2017). George Herbert Mead’ın Sosyal Ahlak Anlayışı. *Dini Araştırmalar*, 20(51), 87-112. <https://doi.org/10.15745/da.325710>
- Kotarba, J. A. (2014). Symbolic Interaction and Applied Social Research: A Focus on Translational Science. *Symbolic Interaction*, 37(3), 412-425. <https://doi.org/10.1002/symb.111>
- Kotchoubey, B. (2018). Human Consciousness: Where Is It From and What Is It for. *Frontiers in Psychology*, 9(567), 1-17.
- Kovačević, V., Malenica, K., & Kardum, G. (2021). Symbolic Interactions in Popular Religion According to Dimensions of Religiosity: A Qualitative Study. *Societies*, 11(2), 1-19. <https://doi.org/10.3390/soc11020030>
- Lee, S. C. (1964). The Primary Group as Cooley Defines It. *The Sociological Quarterly*, 5(1), 23-34.
- Manis, J. G., & Meltzer, B. N. (1978). *Symbolic interaction: A Reader in Social Psychology*. Boston: Allyn & Bacon.
- Mead, G. H. (2017). *Zihin, Benlik ve Toplum* (Y. Erdem, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Meltzer, B. N., Petras, J. W., & Reynolds, L. T. (1975). *Symbolic Interactionism: Genesis, Varieties and Criticism*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Özalp, A. (2017). Sembolik Etkileşimcilik, Entelektüel Kökenler, Kuramlar ve Din Olgusu, Ankara: Gece Yayınları.
- Ritzer, G. (2008). *Sociological Theory*. California: SAGE Publications.
- Ruiz-Junco, N. (2017). Advancing the Sociology of Empathy: A Proposal. *Symbolic Interaction*, 40(3), 414-435. <https://doi.org/10.1002/symb.306>
- Schnapper, D. (2005). *Sosyoloji düşüncesinin özünde öteki ile ilişki*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Shaffer, L. S. (2005). From mirror self-recognition to the looking-glass self: Exploring the Justification Hypothesis. *Journal of Clinical Psychology*, 61(1), 47-65. <https://doi.org/10.1002/jclp.20090>

- Stryker, S. (2008). From Mead to a Structural Symbolic Interactionism and Beyond. *Annual Review of Sociology*, 34(1), 15-31. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.34.040507.134649>
- Thomas, W. I., & Znaniecki, F. (1996). *The Polish Peasant in Europe and America: A Classic Work in Immigration History*. Illinois: University of Illinois Press.
- Usta, A. (2018). Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 74-90.
- Waskul, D. (2008). Symbolic Interactionism The Play and Fate of Meanings in Everyday Life. İçinde M. H. Jacobsen (Ed.), *Encountering the Everyday: An Introduction to the Sociologies of the Unnoticed*. NY: Palgrave/Macmillan.
- Weaver, G. R., & Agle, B. R. (2002). Religiosity and Ethical Behavior in Organizations: A Symbolic Interactionist Perspective. *The Academy of Management Review*, 27(1), 77-97. <https://doi.org/10.2307/4134370>
- Wimberley, D. (1989). Religion and Role-Identity: A Structural Symbolic Interactionist Conceptualization of Religiosity. *Sociological Quarterly*, 30(1), 125-142.
- Zhao, S. (2015). Reconceptualizing the Self Phenomenon: Toward an Emic Conception of the Self. *Symbolic Interaction*, 38(2), 235-260. <https://doi.org/10.1002/symb.151>